

Ђорђе М. Ђурђевић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за научноистраживачки рад

О ЗНАЧАЈНОМ ДОПРИНОСУ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ АНГЕЛОЛОГИЈИ (*Анђели у књижевности*, зборник радова, ур. Милан Громовић, Нови Сад: Филозофски факултет, Битије, 2023)

Година 2023. може се сматрати ангелолошком годином српске књижевности, годином када је, на њеном концу, српска наука о књижевности добила три различите публикације посвећене анђелима: антологију, монографију и зборник радова. Овом приликом пажњу задржавамо на зборнику радова *Анђели у књижевности*, који је под уредништвом др Милана Громовића објављен у Новом Саду, у издању Филозофског факултета у Новом Саду и Издаштва Битије. Дати зборник настао је као резултат рада Међународног научног скупа Анђели у књижевности, одржаног 1. јуна 2023, на поменутом Филозофском факултету, а који је организовао Одсек за српску књижевност и Издаштво Битије. Зборник сачињава укупно двадесет два научна рада, распоређена у три целине: 1) Ангелологија хришћанског, барокног, епског, 2) Поетска ангелологија, 3) Ангелологија прозе, што бива заокружено Уводном речју уредника зборника, на почетку, и завршним одељком Ангелолошка литература, у ком је наведен широк спектар ангелолошке, књижевно-ангелолошке, као и остале литературе на основу које су радови настали, али која, са друге стране, представља значајну базу за даља књижевно-ангелолошка истраживања.

Испитивање анђела на обзорју српске литературе, у нашој старој књижевности, започиње радом Наташе Половине „О анђелима у делима Димитрија Кантакузина” (15–34) у ком ауторка испитује ангелолошки хоризонт дела Димитрија Кантакузина из есхатолошке перспективе, при чему се успоставља шире библијско, апокрифно-апокалиптично, византијско (посебно есхатолошко сликарство) и српско средњовековно ангелолошко наслеђе, које постаје кључно и незаобилазно у даљем конципирању ангелолошких оквира целокупне српске књижевности. Рад Николине Хавран „Земаљски анђеол, небески човек – Анђелски химнографски портрети Светог Саве и Светог Петра Коришког” (53–74) наставља испитивање ангелолошког дискурса старе српске књижевности, овог пута из перспективе монашких концепција Јована

1 djordje.djurdjevic@filum.kg.ac.rs

Лествичника, што подразумева уподобљавање човекове природе анђеоској. Заокружење проучавања ангелолошких аспеката старе књижевности налазимо у раду Исидоре Ане Стамболић „Представа анђела у српским средњовековним апокрифима” (119–146), где се испитују „функције које су приписиване анђелима у апокрифним наративима”, те „имају ли све оне упориште у библијском предлошку, или постоје и оне оригиналне, настале у апокрифним домишљањима” (120), те истичу следеће функције: „гласника, заштитника, чувара, превозног средства, управљања небеским телима, спровођења душе на 'онај' свет, водича кроз 'онај' свет, усрђивања и кажњавања грешних” (144). Овим трима радовима успоставља се интегрални поглед на ангелологију српске средњовековне књижевности, те ови анђели увелико представљају продужење и проширење већ постојећих (библијских) матрица, бивши чврстим знаком неупитног Божјег постојања у свету.

Анђелима у народној књижевности посвећена су два рада: „Обзнањивање *онострано*: невидљиви нумен и његове манифестације у једној епској формули” Драгољуба Перића (147–168) и „Типологија анђела/светитеља у епској народној поезији” Миливоја Бајшанског (75–96). У обома радовима констатује се да је ангелолошки комплекс народне књижевности релативно оскудан и неразвијен. Изузетно драгоцен рад Драгољуба Перића сконцентрисан је на расветљавање формуле „ал’ из цркве нешто проговара”, те Перић (164) закључује: „У усменопоетској имагинацији (којој небеска хијерархија и таксономија анђеоских редова нису познате) несталоме означитељу, невидљивом и несазнатљивом *нечему*, одговара једнако непојмљива, табуисана и сакрализована – *шајна*. Било да се из цркве – земаљске аналогије небеског Јерусалима оглашава сам Бог (било као Један и Јединствен или у три истоветна и једносуштна анђеоска лика), неко од његових светитеља или пак невидљиви припадници анђеоске хијерархије.” Бајшански испитује блискост анђела и светитеља у народној поезији, те њихове заједничке поетске карактеристике.

Рад Јелене Марићевић Балаћ и Владимира Папића „Анђели у српској барокној емблематици, бакрорезима, дрворезима, хералдици и драми” (97–118) узбудљиво је сведочење о епистемолошком померању анђела као знака од теолошког ка културолошком. Будући да су у средњовековној књижевности анђели пре свега били ознака Божијег присуства и Божије интервенције у свету, током ренесансе (нажалост, ниједан рад у зборнику није посвећен анђелима у ренесансној књижевности) долази до раздвајања анђела од њихових теолошких предлога, што ће своје продужење имати и у барокној уметности. Напомињемо да је анђеоски специфичан знак, у том смислу што његов изворни семантички оквир увек остаје теолошки, међутим, услед различитих контекстуалних употреба знак анђеоски развија полисемичну структуру значења, где се примарна семема која је у спрези с религиозним губи, уступајући место другачијем садржају – уметничком, естетском, политичком, идеолошком, и сл. На датом

трагу Марићевић Балаћ и Папић (98) истичу барокну, посттридентску уметност као ону у којој је појава анђела изузетно важна, чак и пресудна у процесу враћања уметности хришћанским оквирима, што је ренесанса дубински проблематизовала. Анђели, дакле, постају знак поетске тежње за враћањем хришћанству, међутим, анђели у бароку суштински су различити од анђела у библијским и средњовековним књижевним текстовима и уметности, будући да сада задобијају пре свега естетску и пропратну функцију у уметничком делу, што Марићевић Балаћ и Папић детаљно илуструју примерима из дела назначених у наслову рада, те истичу да се барокни анђели „манифестују као чувари, казна, страх, спасење, спроводиоци Божје воље, принцип преношења Љубави кроз срце у пламену, славу, добра дела, космичку хармонију и песму, добротеле, исцељење, децу, пријатељство, Премудрост, логос и Реч” (115). Значајна је и представа архангела Гаврила у Венцловићевим обрадама благовести, где се Гаврило јавља у „људском обличју, као самосвесно биће и индивидуализована личност” што указује на значајно анђеоско померање од теолошког ка хуманом, односно, приближавање анђела „овоземаљској перцепцији и поимању” (116).

Милорад Дурутовић задужио је овај зборник ангелолошким читањем Његошеве *Луче микроkozма* радом „Потенцијал ангелолошког читања спјева *Луча микроkozма*” (169–184), занимљиво одређујући Његошев спев као „ангелолошки путопис *par excellence*” (169). Један од главних доприноса овог рада јесте у томе „да се ангелологија разумејева као дисциплина релативно независна од теологије и философије, а, опет, у мјери у којој је то могуће, као сегмент науке о књижевности” (169), односно, истиче Дурутовић, „један од основних задатака ангелологије састоји се у изградњи дескриптивно-херменеутичког метода којим се открива и тумачи ангелолошка семиоза” (174), што интерпретативну пажњу усмерава на конституисање анђела унутар самог књижевно-текстуалног контекста.

Дурутовићевим ставовима близак је рад „Књижевна ангелологија у контексту теопоетских истраживања: Покушај синтезе” (35–52) аутора овог приказа у ком се расветљавају основне претпоставке књижевне ангелологије, она се посматра у оквиру теопоетских истраживања, расветљавају се поступци литерарних ангеломорфоза, односи теолошке и књижевне ангелологије, и сл., те се држи до тога да „наше представе о анђелима испрва се формирају у границама језика и границама књижевног текста, те одатле насељавају теолошки дискурс. Књижевни текст постаје место формирања, описивања, представљања и проблематизовања ангелолошког као таквог. Тек када 'прође' проверу у књижевном дискурсу, анђеоско прелази у теолошки.” (35)

Значајну скупину радова чине они посвећени српској поезији 20. и 21. века. За тренутак се може осетити нагли скок са Његоша на српски модернизам, будући да ниједан српски писац у међупериоду није обрађен у зборнику. Дато не чуди, будући да, уз, ако можемо додати,

изузетак Војислава Илића, анђели у реалистичкој и књижевности модерне и авангарде не бивају у фокусу песничке пажње. Анђели изнова постају значајна тема тек са модернизмом, те Марко Радуловић у раду „Фигура анђела у послератном модернизму (Васко Попа, Иван В. Лалић)” (187–206) истиче да се српска модернистичка поезија окреће српско-византијским изворима, при чему, гледе анђела као знака, долази и до значајних померања: „иако је појава анђела, [...], изразито религиозне природе, она се у српском песништву након Другог светског рата јавља као естетска (фреска) и историјска (средњовековно наслеђе) фигура. Отуда њено тематизовање садржи како однос према уметничком стваралаштву, тако и према историјском наслеђу” (191), односно, „анђео није само културолошка и религиозна појава из средњег века, већ и модернистичка фигура” (192), где Радуловић пре свега упућује и на рилкеовско песничко-ангелолошко наслеђе. Интертекстуалним односима Рајнера Марије Рилкеа, анђеоског песника, и Бранка Миљковића бави се Слађана Миленковић у раду „Фигура анђела: Интертекстуалност поезије Бранка Миљковића и Рајнера Марије Рилкеа” (319–344). Дато истраживање управо је драгоцено јер се њима расветљавају значајне везе између светске и српске књижевне ангелологије, а „Ариљски анђео” представља поему која по својим квалитетима стоји у равни са песмама немачког песника. Ауторка закључује да „Миљковић не обнавља српску духовну поезију, не тражи узоре и инспирацију у средњем веку”, те „без претензије да песма буде религиозна, без трагања за српско-византијским наслеђем” (339) Миљковић долази до фигуре анђела која настаје као последица поетских налога његове концепције песништва. Рад Добривоја Станојевића „Анђели и привиђења у поезији Васка Попе” (207–222) указује на језички усуд и поезије и ангелологије, док се директним дотицајима анђела и песме бави Кристина Рајић у „Анђео као знак поетичког стремљења ка савршенству у поетици Борислава Радовића” (437–460), у чијој поезији старозаветни мотив ’рвања са анђелима’ „представља метафору за преображај поезије у стремљењу ка савршенству, ка апсолутној поезији, што је унутрашњи интелектуални призив уметника” (438), док ће ауторка (438) анђела одредити на следећи начин: „Анђео као знак апсолута у уметности представља загрљај човека с духовним светом кроз стваралаштво и рецепцију.” У раду Растка Лончара „Анђели у песништву Сибета Миличића” (223–244) испитује се померање ангелолошког од авангарде поетике ка модернистичкој, два рада Милана Громовића „Ангелолошки оквир поезије Слободана Ракитића” (245–262) и „Теофанија и ангелофанија анђела у поезији Слободана Ракитића” (262–284) замишљена су и остварена као исцрпно испитивање Ракитићеве ангелолошке поетике, и то из патристичке, исихастичке и етичко-аскетске перспективе, чиме се изнова повлачи и расветљава веза српског модернистичког певања са (српско) византијским наслеђем. Громовић (263) такође доноси и значајне увиде о Ракитићевим специфичним ангелолошким фигурама: „1) *прошејски*

анђео – мењајући свој облик остаје на нивоу сведока урушавања света исказан англофанијском представом; 2) *криптио-анђео*, који мора бити део песме као њен предложак, јер се својим одсуством, измицањем и заклањањем у оф поетике чува од света са надирућом апокалипсом; 3) *анђео смрти*, који исказује неми поглед на патњу и страдање колектива.” Истраживање ангелолошког у српској модернистичкој поезији заокружује Милица Миленковић у раду „Анђели са српских средњовековних фресака у поезији Светислава Мандића и Бранка Миљковића” (345–367), где посебно бива проучен мотив анђеоске фреске, снажно присутан у модернистичкој књижевној ангелологији.

Десакрализацијом, детеологизацијом и деонтологизацијом анђела бави се Антоније Симић у раду „Противпоезија, противпесник, противанђео – десакрализација анђеоског у песми Никанора Пара ’Успаванка’” (285–300), што је значајан ослонац за следећи рад „Анђели су кокошке: Крилата бића Новице Тадића” Жарка Миленковића (301–318) у ком аутор детаљно испитује Тадићево постмодернистичко первертовање ангелолошког наслеђа српске књижевности, при чему су за српску књижевну ангелологију Тадићеве транспозиције и мутације ангелолошког од пресудног значаја. Овај рад представља путоказ за даља проучавања анђела у савременом српском песништву, где анђели, нпр. од Александра Ристовића до Драгана Бошковића, заузимају централна места.

Део зборника посвећен анђелима у прозним делима српске књижевности добрим делом посвећен је ангелолошком рашчитавању и описивању поетике Горана Петровића. Радови Јелене Младеновић „Ближњи Горана Петровића – Анђео у приповеци и на филму” (371–390), Биљане Турањанин Николопулос „Мјесто кино-новеле *Исход шаванице која се љусца* у ангелолошком опусу Горана Петровића” (391–408) и Драгане Смиљанић „Ангелолошки дискурс у роману *Ојсага Цркве Светиоџ Сјаса* Горана Петровића” (409–436) једна су од микроцелина зборника *Анђели у књижевности*, чиме се имплицитно Горан Петровић раскривао као анђеоски прозни писац, док би еквивалентну титулу у српској поезији, како показују окупљени радови, понео Бранко Миљковић. Последњи рад у зборнику „Анђели Милете Продановића” Дејана Ајдачића (461–482) посвећен је интердисциплинарној, књижевно-сликарској ангелологији именованог сликара и писца. Продановић је, истиче Ајдачић, у анђелима „налазио промене у погледима на духовни свет, промишљање судбине света, моралне вредности исказане сликама, врлине сликарског дара и вештине, дубине теолошких домишљања, али и везе са стварношћу у којој живи приповедач”, док ће последња реченица овог рада означавати статус ангелолошког у савременом животу и уметности: „А савремено доба се појављује и у још једном односу према анђелима – у понижавању њиховог сложеног статуса и претварању у прост и унижени знак нечега лепог и значајног.” (481)

Зборник *Анђели у књижевности* захватио је широки корпус српске књижевне ангелологије, текстови су анализирани применом различитих

метода, аналитичко-синтетичке, интерпретативне, дескриптивне, лингвостилистичке, интертекстуалне, херменеутичке, интердисциплинарне, теопоетске, и др., ипак, будући да готово да нема српског књижевника који се није дотакао анђела, за даља ангелолошка истраживања наше књижевности и даље остају отворена поља за испитивања фигурација анђела у књижевности ренесансе, класицизма, модерне, авангарде, посебно књижевности наших дана.

У сваком случају, недвојбено, зборник *Анђели у књижевности* један је од централних догађаја у српској науци о књижевности 2023. године. Његова драгоценост може бити сагледана из више перспектива: сабрани радови детаљно раскривају једно целокупно поље српске књижевности, које је, зачудо, дуго остајало непроучено. Ипак, уместо да затвори једну тему у српској науци у књижевности – овај зборник управо је отвара, показујући непрегледни хоризонт ангелолошких тема и мотива којима српска књижевност, од самих својих почетака, изобилује, притом трасирајући нов пут српске науке о књижевности: књижевну ангелологију. Сходно томе, у знаку *анђео*, помереном од теолошког и религиозног ка естетском и поетском, радови у зборнику прате семантичке транспозиције датог знака као последице мена унутар саме књижевности. Анђели, може се рећи на основу увида у огледе овог зборника, постају лична карта српске књижевности, њени невидљиви сапутници, који уједно прате све мене њеног развоја, уједно саображавајући своја бића епистемолошким, аксиолошким и естетским претпоставкама различитих епоха, праваца, стилских формација и појединачних поетика различитих аутора. Историја српске књижевности, отуда, може бити сагледа и као историја поетског представљања самих анђела.

Зборник *Анђели у књижевности* својим корпусним опсегом, кохерентношћу приступа, интердисциплинарним карактером, квалификује се као незаобилазна научна публикација како у свим будућим теопоетским истраживањима тако и на ширем плану проучавања историје и поетике српске књижевности и културе.